उद्योजकतेद्वारे भाजीपाल्याचा प्रसार

Rajesh Parida

बदल घडवून आणण्यासाठी अनेकदा केवळ एका सुधारित कार्यपद्धतीची आवश्यकता असते. बिहारमधील बांका जिल्ह्यात रोपवाटिका तयार करण्याच्या एका साध्या तंत्राचा यशस्वी अवलंब करण्यात आला असून, त्यामुळे या भागात भाजीपाला लागवडीत वाढ झाली आहे. तसेच, याला एक व्यवसाय म्हणून स्वीकारून आणि भाजीपाला उत्पादनाला चालना देऊन, अनेक कृषी-उद्योजक चांगला नफा कमवत आहेत आणि सन्मानजनक जीवन जगत आहेत.

प्रो-ट्रे नेट हाऊस रोपवाटिकेत रोपे तयार करण्याचे प्रशिक्षण घेणाऱ्या महिला

बिहारच्या पूर्व भागात वसलेला बांका जिल्हा हा राज्यातील मागास जिल्ह्यांपैकी एक आहे. येथील शेती ही प्रामुख्याने केवळ उदरनिर्वाहापुरती मर्यादित आहे. पिकांच्या विविधतेची संधी उपलब्ध असूनही, येथील शेती मुख्यत्वे अन्नधान्य पिकांवरच आधारित आहे. जमिनीचे धारण क्षेत्र लहान असल्याने उत्पादकता कमी असते; परिणामी, हवामानात तीव्र चढ-उतार न झाल्यासही, आदिवासी शेतकरी कुटुंबांना वर्षाकाठी ५०,००० रुपयांचे उत्पन्न मिळवणेही कठीण जाते.

जून ते सप्टेंबर या कालावधीत सुमारे ७०० मिमी इतका भरपूर पाऊस पडूनही, अनेक भागांत पावसाळ्यात भाजीपाल्याची लागवड कमी प्रमाणात केली जाते. तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि विश्वसनीय रोपवाटिका (नर्सरी) सुविधांची कमतरता ही शेतकऱ्यांच्या संकोचाची मुख्य कारणे आहेत. भाजीपाल्याच्या रोपवाटिका उशिरा सुरू केल्या जातात, ज्यामुळे पिकाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यातील काढणीची संधी आणि बाजारातील चांगला भाव मिळवण्याची संधी हुकते. हंगामपूर्व भाजीपाला लागवडीसाठी अत्यंत योग्य असलेल्या घरासमोरील जागा आणि उंचावरील जमिनींवर सहसा मक्यासारखी कमी उत्पन्न देणारी पिके घेतली जातात. स्थानिक बाजारातून मिळणाऱ्या निकृष्ट दर्जाच्या रोपांमुळे आलेले कटू अनुभव हा देखील एक मोठा अडथळा ठरला आहे; अशा रोपांमुळे ती जगण्याचे प्रमाण कमी राहणे, उत्पादकता घटणे आणि आर्थिक नुकसान होणे यांसारख्या समस्या उद्भवतात.

भाजीपाला शेतीचे यश हे रोपांच्या गुणवत्तेवर आणि रोपवाटिका तयार करताना घेतलेल्या काळजीवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते. बीजप्रक्रिया, जमिनीचे निर्जंतुकीकरण, मूळक्षेत्र व्यवस्थापन आणि जैविक निविष्ठा व पोषक तत्वांचा वेळेवर वापर यांसारख्या महत्त्वाच्या पायऱ्या अनेकदा जागरूकता किंवा पाठिंब्याच्या अभावामुळे वगळल्या जातात, ज्यामुळे रोपांची वाढ खुंटते, कीड लागते किंवा रोपांचे नुकसान होते. याचा परिणाम घरगुती आणि समूह या दोन्ही स्तरांवर एकूण उत्पादकतेवर होतो. पारंपरिक मातीच्या वाफ्यांवरील रोपवाटिकांमध्ये उगवण दर कमी होता आणि मर रोगासारख्या मातीतून पसरणाऱ्या रोगांचा प्रादुर्भाव होण्याची शक्यता होती, ज्यामुळे उत्पादकता घटत होती. दक्षिण बिहारमधील अनियमित पावसामुळे अनेकदा जमीन तयार करण्यास विलंब होत असे, ज्यामुळे पिकांची वेळेवर लागवड होण्यास अडथळा येत होता. या सर्व कारणांमुळे रोपे तयार करण्यासाठी 'प्रो-ट्रे नेट हाऊस नर्सरी' सारख्या सुधारित पद्धतीची गरज निर्माण झाली.

प्रो-ट्रे (Pro-Tray) नेट-हाऊस रोपवाटिका उपक्रम

या तंत्राचा वापर करून रोपे तयार करण्याची प्रक्रिया खालीलप्रमाणे आहे.

अ) ट्रेची निवड

प्रो-ट्रे आणि त्यातील कप्प्यांची (सेल्सची) संख्या निवडताना जमिनीची आवश्यकता आणि रोपांची मागणी यांचा विचार केला जातो. कप्प्याचा आकार महत्त्वाचा असतो, कारण त्यावरच लागणाऱ्या माध्यमाचे (स्ट्रें) प्रमाण आणि पाणी साठवून ठेवण्याची क्षमता अवलंबून असते. पिकाच्या गरजेनुसार ट्रेची निवड करा

तक्ता १: प्रत्येक प्रकारच्या भाजीपाल्यासाठी प्रति पाकीट बियांची संख्या

क्र	पिकाचे नाव	१० ग्रॅमच्या पाकिटातील बियांची संख्या
१.	फ्लॉवर	२०००-२२०० बिया
२.	मिरची	२०००-२२०० बिया
३.	वांगी	२०००-२२०० बिया
४.	टोमॅटो	३००० बिया
५.	कारले / दुधी भोपळा	५०-५५ बिया
६.	काकडी	८० बिया

(उदा. ९८ किंवा ५० कप्प्यांचे ट्रे) - ९८ कप्प्यांचे ट्रे (टोमॅटो, वांगी, मिरची इत्यादी पिकांसाठी) आणि ५० कप्प्यांचे ट्रे (कारले, दुधी भोपळा, कलिंगड यांसारख्या मुळांच्या वाढीसाठी अधिक जागा लागणाऱ्या पिकांसाठी).

ब) वाढीसाठीच्या माध्यमाची (ग्रोइंग मीडिया) तयारी

रोपवाटिकेमध्ये रोपे तयार करण्यासाठी योग्य माध्यमाची निवड करणे ही एक महत्त्वाची बाब आहे. कोणत्या प्रकारची रोपे तयार करायची आहेत, यावर ही निवड अवलंबून असावी. माध्यमाचे भौतिक आणि रासायनिक गुणधर्म रोपांच्या उगवणीवर आणि त्यांच्या सुरुवातीच्या वाढीवर (स्थापनेवर) परिणाम करतात. मुळांच्या उत्तम वाढीसाठी पाणी, हवा आणि पोषकद्रव्ये धरून ठेवण्याची क्षमता हे माध्यमाचे महत्त्वाचे भौतिक घटक आहेत. माध्यमाचा सामू (ज्ल) देखील उगवणीवर परिणाम करतो. माध्यमाची निवड अशा प्रकारे केली पाहिजे की त्यात ओलावा योग्य प्रमाणात टिकून राहील - म्हणजेच तो गरजेपेक्षा जास्त किंवा कमी नसावा.

रोपवाटिकेमध्ये रोपे तयार करण्यासाठी सामान्यत: 'कोकोपीट'चा (नारळाच्या शेंड्यांपासून बनवलेले माध्यम) वापर केला जातो. ५ किलो वजनाची कोकोपीटची वीट २५ लिटर पाण्यात रात्रभर भिजवून ठेवावी लागते. त्यानंतर, कोकोपीटमधील अतिरिक्त क्षार (मीठ) काढून टाकण्यासाठी आणि रोपांच्या निरोगी वाढीसाठी आवश्यक असलेला ७ (उदासीन) ज्ल राखण्यासाठी, डास-जाळीचा (मस्किटो नेट) वापर करून कोकोपीट ५ ते ६ वेळा धुतले जाते. त्यानंतर, त्यातील अतिरिक्त पाणी काढून टाकण्यासाठी कोकोपीट सुकवले जाते. कोकोपीटमधील ओलाव्याचे प्रमाण तपासण्याची सर्वात विश्वसनीय आणि सोपी पद्धत म्हणजे 'हँड स्क्वीझ टेस्ट' (हाताने दाबून पाहण्याची चाचणी) करणे. ही चाचणी करण्यासाठी ट्रे किंवा वाढीच्या माध्यमातील (ग्रोइंग मीडिया) थोडे कोकोपीट हाताच्या ओंजळीत घ्या आणि ते मुठीत घट्ट दाबा. दाबताना जर त्यातून पाणी ठिबकले, तर याचा अर्थ असा होतो की कोकोपीटमध्ये अतिरिक्त पाणी साचून ते खूप ओले झाले असल्यास, हवा खेळती न राहणे आणि मुळे सडणे यांसारख्या समस्या

तक्ता १: रोपवाटिका चक्र

अनुक्रमांक	महिना	पीक
बॅच १	जून-जुलै	काकडी, कारले इत्यादी.
बॅच २	ऑगस्ट-सप्टेंबर	कोबी, फ्लॉवर, टोमॅटो, मिरची, वांगी
बॅच ३	डिसेंबर-जानेवारी	कलिंगड, कारले इत्यादी.

उद्भवू शकतात. जर त्यातून पाणी ठिबकत नसेल, पण हाताला ओलावा जाणवत असेल आणि कोकोपीटचा मऊ गोळा तयार होत असेल, तर रोपांच्या वाढीसाठी त्यातील ओलाव्याचे प्रमाण योग्य आहे असे समजावे. मात्र, जर कोकोपीट कोरडे व मोकळे वाटत असेल आणि हाताळताना त्याचे तुकडे पडत असतील, तर ते खूप कोरडे झाले आहे आणि त्याला त्वरित पाणी देण्याची गरज आहे. मुळांच्या चांगल्या वाढीसाठी आणि रोपे जगण्यासाठी ओलाव्याचे योग्य प्रमाण राखणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

कोकोपीटमध्ये पोषक तत्वे आणि संरक्षणात्मक जैविक घटक (bio-agents) यांचा समावेश करून ते समृद्ध करण्यासाठी, कंपोस्ट आणि जैविक मिश्रणाचा योग्य वापर करणे आवश्यक आहे. पोषक तत्वे आणि सेंद्रिय पदार्थांचे प्रमाण वाढवण्यासाठी, दर ५ किलो कोकोपीटमध्ये ५ किलो 'ब्राउन गोल्ड' (दैह उद्द्) कंपोस्ट मिसळावे. या मिश्रणात १०० ग्रॅम ट्रायकोडर्मा (ऊग्म्प्द्र्ीर्स्) आणि १०० ग्रॅम स्युडोमोनास फ्लोरोसन्स (झेल्द्स्दर्हे ल्दिीमहे) यांचाही समावेश करावा. हे जैविक घटक मुळांच्या भागात बुरशीजन्य आणि जिवाणूजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव रोखण्यास तसेच रोपांचे आरोग्य सुधारण्यास मदत करतात. सर्व घटक एकजीव होतील अशा प्रकारे व्यवस्थित मिसळून घ्यावेत. मिश्रण तयार झाल्यानंतर, 'प्रो-ट्रे'मध्ये (ज्दे-ूब) भरण्यापूर्वी ते काही तास सावलीत ठेवावे. हे मिश्रण रोपांच्या निरोगी वाढीसाठी पोषक तत्वांनी युक्त आणि रोगप्रतिकारक असे रोपवाटिकेतील माध्यम (हर्लेब र्स्ी) म्हणून काम करते.

बियाणे पेरल्यानंतर ट्रे एकावर एक रचून ठेवल्याने बियांच्या उगवणीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण होते.

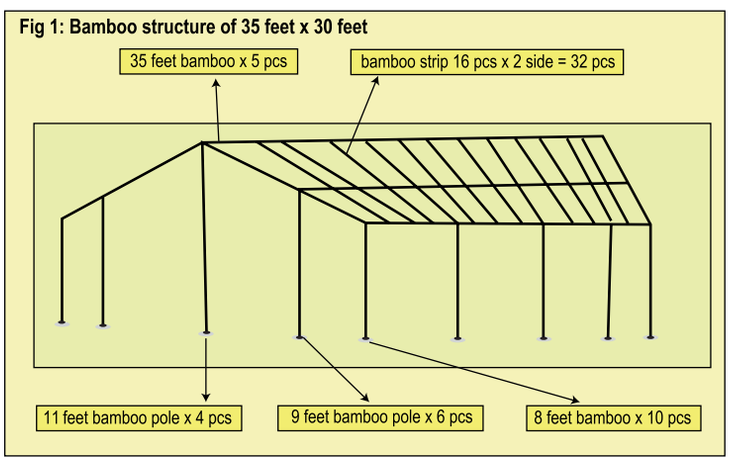
c) बियांची उगवण आणि रोपांचे पुनर्लागवड

ट्रेमधील प्रत्येक कप्प्यात (सेलमध्ये) तयार केलेले माध्यम (मिश्रण) सैलसर भरा आणि ते माध्यम थोडेसे खाली बसण्यासाठी ट्रे हलक्या हाताने थपडा. 'प्रो-ट्रे' (pro-tray) नर्सरीमध्ये बियांच्या उगवणीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याची एक सोपी आणि प्रभावी पद्धत म्हणजे बियाणे पेरल्यानंतर ट्रे एकमेकांवर रचून ठेवणे. ट्रे रचून ठेवल्यानंतर, त्यांवर ओल्या तागाच्या गोणीचे (ज्यूट बोरा) आच्छादन टाकावे; यामुळे उबदारपणा आणि आर्द्रता टिकून राहते, ज्यामुळे बियांची उगवण जलद आणि एकसारखी होण्यास मदत होते. तागाची गोणी ओली ठेवण्यासाठी त्यावर दररोज पाणी फवारावे, ज्यामुळे ट्रेच्या आत आर्द्रता टिकून राहण्यास मदत होते. मुळांची निरोगी वाढ आणि रोपांच्या जगण्यासाठी ओलाव्याचे योग्य संतुलन राखणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

मिरची, टोमॅटो आणि फ्लॉवर यांसारख्या बहुतेक भाज्यांच्या बिया योग्य परिस्थितीत साधारणपणे ३-४ दिवसांत रुजायला सुरुवात होतात. मात्र, कारल्याच्या बिया नैसर्गिकरित्या कठीण असल्याने त्यांना रुजण्यासाठी ६-७ दिवस लागू शकतात. बिया रुजण्याची चिन्हे दिसतात का, हे पाहण्यासाठी ट्रे दररोज तपासणे महत्त्वाचे आहे. एखाद्या ट्रेमध्ये बिया रुजल्याचे दिसताच, तो ट्रे रचनेतून (स्टॅक मधून) बाहेर काढा आणि शेड-नेट किंवा नेट-हाऊसखाली ठेवा; तिथे रोपांना गाळलेला सूर्यप्रकाश आणि पुरेशी हवा खेळती मिळेल. या पद्धतीमुळे बुरशीजन्य संसर्ग टाळण्यास मदत होते आणि बिया रुजल्यानंतर रोपांची निरोगी वाढ सुनिश्चित होते.

पिकाची वाढ आणि वाढीतील एकसारखेपणा लक्षात घेऊन, प्रति लिटर पाण्यामध्ये २-३ ग्रॅम या प्रमाणात NPK १९:१९:१९ ची फवारणी करा. पिकाच्या प्रकारानुसार २१ ते ३० दिवसांची रोपे पुनर्लागवडीसाठी वापरा. पुनर्लागवडीमुळे होणारा ताण (ट्रान्सप्लांटेशन शॉक) कमी करण्यासाठी, ही प्रक्रिया पहाटे किंवा सायंकाळच्या वेळी करावी.

आकृती १: ३५ फूट x ३० फूट आकाराची बांबूची संरचना

रोपवाटिका चक्र – व्यवसाय प्रारूप

ही पद्धत दोन प्रकारच्या संरचनांचा वापर करून राबवता येते. कायमस्वरूपी संरचना असलेल्या १,२०० चौरस फुटांच्या पॉलीहाऊससाठी (जे साधारण ६ वर्षे टिकते) सुमारे १,५६,००० रुपये खर्च येतो. बांबूच्या संरचनेवर आधारित एक कमी खर्चाचा पर्यायही उपलब्ध आहे; हे प्रारूप २ वर्षे टिकते. बांबूची रोपवाटिका उभारण्याचा एकूण खर्च १७,८३० रुपये इतका आहे.

तक्ता २: रोपवाटिकेतील रोपांच्या ६ उत्पादन-चक्रांमधील खर्च आणि परतावा

अ.क्र	साहित्य	प्रति चक्र	प्रति नग/किलो दर	६ चक्रांसाठी	एकूण किंमत
१.	ट्रे	२५० ट्रे ५० ट्रे	(९८ कप्पे) १८.५० रु. आणि (५० कप्पे) – २२ रु. । – । – ।		५७२५
२.	कोकोपीट	६० किलो	४० रु.	३६० किलो	१४४००
३.	ब्राऊन गोल्ड	६० किलो	२८ रु.	३६० किलो	१००८०
४.	ट्रायकोडर्मा	१.२ किलो	१३० रु.	१० किलो	१३००
५.	स्युडोमोनास फ्लोरेसन्स	१.२ किलो	१४० रु.	१० किलो	१४००
६.	एनपीके (NPK) १९:१९:१९	१.२ किलो	१२० रु.	१० किलो	१२००
७.	औषधे		१०० रु.	(एकूण)	१०००
८.	फ्लॉवर/मिरची/वांगी/टोमॅटो (१० ग्रॅम)	१२ पाकिटे	५०० रु.	७२ पाकिटे	३६०००
९.	कारले / दुधी भोपळा (१० ग्रॅम)	५० पाकिटे	१५० रु.	३०० पाकिटे	४५०००
				एकूण	११६१०५
		पॉलीहाऊस रोपवाटिकेतील ६ चक्रांचा वार्षिक एकूण खर्च			१४०६९०
		नेटहाऊस रोपवाटिकेतील ६ चक्रांचा वार्षिक एकूण खर्च			१२३६०५
	६ चक्रांत तयार झालेली रोपे (९८ कप्पे X २५० ट्रे X ६ चक्रे)		१,४७,०००		
	६ चक्रांत तयार झालेली रोपे (५० कप्पे X ५० ट्रे X ६ चक्रे)		१५०००		
	निव्वळ नफा = ८१३१० रु. (पॉलीहाऊस रोपवाटिका); ९८३९५ (नेट हाऊस रोपवाटिका)				
	एकूण परतावा :	१४७,००० × १ रु. + १५,००० × ०.५ रु. = २,२२,००० रु.			

चौकट २: स्त्रीच्या भूमिकेची पुनर्व्याख्या: मुनिया मुर्मू यांचा अभ्यास

बांका जिल्ह्यातील कटोरिया ब्लॉकमधील इनरावरण गावात, मुनिया मुर्मू यांनी २०२२ मध्ये 'प्रदान' (PRADAN) आणि 'एचडीएफसी बँक परिवर्तन' (HDFC Bank Parivartan) यांच्या सहकार्याने 'ट्रे नर्सरी' सुरू करून शेती व्यवसायाचे एक परिवर्तनकारी मॉडेल अंमलात आणले. मातीच्या वाफ्यांवर रोपे तयार करण्याच्या पारंपरिक पद्धतीपेक्षा वेगळी अशी ही पद्धत असून, यात कोकोपीट माध्यमाचा वापर करून विशेष ट्रेमध्ये रोपे वाढवली जातात; परिणामी, अधिक रोगप्रतिकारक शक्ती असलेली आणि अधिक सशक्त रोपे तयार होतात. या नाविन्यपूर्ण उपक्रमामुळे केवळ बाजारातील एका कमतरतेची पूर्तता झाली असे नाही, तर ज्या भागात महिलांचे तांत्रिक कौशल्य क्वचितच मान्य केले जाते, अशा ठिकाणी मुनिया कृषी क्षेत्रातील नाविन्यपूर्ण प्रयोगांमध्ये आघाडीवर आल्या.

तिचा हा प्रवास अडथळ्यांविना नव्हता. जेव्हा तिने सुरुवातीला प्रत्येकी एक रुपया या दराने रोपे विकायला सुरुवात केली, तेव्हा गावातील ज्येष्ठांनी तिच्या या उपक्रमाकडे दुर्लक्ष केले किंवा त्याला नापसंती दर्शवली. "लोक म्हणायचे की, एक रुपयाला एक रोप कोण विकत घेणार? ते खूप महाग आहे. त्यांना वाटायचे की यात आमचे नुकसान होईल," असे मुनिया आठवते. अगदी तिच्या घरातही याबद्दल साशंकता होती. "माझ्या घरच्यांचेही म्हणणे होते की मी काहीतरी निरर्थक काम सुरू करत आहे; त्यांना शंका होती की हे यशस्वी होईल की नाही," असे मुनिया सांगते.

सुरुवातीच्या अपयशानंतरही–ज्यामध्ये बियाण्यांपासून रोपे तयार करण्याच्या पद्धतींमधील अननुभवामुळे ५,००० रोपे वाया जाणे यांसारख्या गोष्टींचा समावेश होता–मुनियाने जिद्द सोडली नाही. तिच्या या जिद्दीचे फळ तिला मिळाले. एकेकाळी भाड्याच्या जमिनीवर काम करणारी मुनिया आता स्वत:च्या मालकीच्या आठ कठा जमिनीची मालक आहे; ही जमीन तिने पूर्णपणे नर्सरीतून मिळालेल्या उत्पन्नातून खरेदी केली आहे. याचा आर्थिक परिणाम अत्यंत उल्लेखनीय ठरला आहे. 'पहिल्या वर्षी मी ९० हजार रुपये कमावले. दुसऱ्या वर्षी माझे उत्पन्न वाढून १ लाख ८० हजार रुपये झाले,' असे ती अभिमानाने सांगते. सध्या, या वर्षी तिचे उत्पन्न २ लाख रुपयांच्या वर जाण्याच्या मार्गावर आहे. तिच्या नर्सरीमध्ये रोपांची एक प्रभावी विविधता तयार केली जाते–यात १.५ लाख मिरचीची रोपे, १ लाख कोबीची रोपे आणि हजारो कारली, काकडी, टोमॅटो व वांग्याच्या रोपांचा समावेश आहे.

वैयक्तिक फायद्यांच्या पलीकडे जाऊन, मुनियाचा उद्योग स्थानिक आर्थिक परिसंस्थांना बळकट करतो. 'आम्ही हे यासाठी तयार केले आहे, जेणेकरून गावातील पैसा गावातच राहील,' असे ती स्पष्ट करते, आणि तिचा व्यवसाय स्थानिक महिला उत्पादक गट व इतर उद्योजकांशी कसा जोडला गेला आहे, हे अधोरेखित करते. कदाचित सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, तिच्या यशामुळे कौटुंबिक संबंधांमध्ये परिवर्तन झाले आहे. तिचा पती, जो पूर्वी कामासाठी स्थलांतरित झाला होता, तो आता तिच्यासोबत रोपवाटिकेत सहकार्य करतो. आपल्या उद्योगाच्या माध्यमातून, मुनिया एक आर्थिक निर्णय घेणारी आणि सामुदायिक संसाधन व्यक्ती बनली आहे, आणि ती जोपासत असलेल्या प्रत्येक रोपाद्वारे

बियाणे पेरल्यानंतर ट्रे एकावर एक रचून ठेवल्याने बियांच्या उगवणीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण होते.

लिंगभेदाच्या रूढींना मोडून काढत आहे. तिच्या गावातील इतर महिलाही असेच उद्योग सुरू करण्यात रस दाखवत आहेत. मुनियाचा प्रवास हे दाखवून देतो की, कृषी उद्योजकता ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील महिलांच्या भूमिका कशा नव्याने परिभाषित करू शकते, आणि लिंगभेदाच्या बंधनांना सक्षमीकरण व सामुदायिक विकासाच्या संधींमध्ये कसे बदलू शकते.

प्रभाव

एकूण ३० उद्योजकांनी ही रोपवाटिका (नर्सरी) तंत्रज्ञान पद्धती स्वीकारली आहे. प्रत्येक उद्योजकाला 'नेटहाऊस नर्सरी'च्या उभारणीसाठी मदत दिली जाते, ज्याचा खर्च सुमारे २०,००० रुपये इतका आहे. हे उद्योजक एका शाश्वत सेवा-मॉडेलद्वारे इतर शेतकऱ्यांना वाजवी दरात रोगमुक्त रोपे पुरवत आहेत. या तंत्रज्ञानाचा लाभ बांका जिल्ह्यातील कटोरिया आणि चंदन ब्लॉकमधील सुमारे ३,००० शेतकऱ्यांना आधीच झाला आहे.

या उपक्रमामुळे, शेतकरी आता पावसाळा सुरू होण्यापूर्वीच २०-३० दिवस आधी रोपे तयार करू शकतात. जमीन तयार झाल्यावर, ते २०-३० दिवसांची निरोगी रोपे पुनर्लागवडीसाठी वापरू शकतात. यामुळे पिकांचे उत्पादन लवकर (२०-३० दिवस आधी) मिळते, तसेच उत्पादन वाढते आणि पिके रोगमुक्त राहतात. उत्पादने बाजारात लवकर उपलब्ध झाल्यामुळे चांगला बाजारभाव मिळतो आणि पर्यायाने एकूण नफ्यात वाढ होते.

Rajesh Parida
Project Executive,
PRADAN Katoria
Banka, Bihar-813106
E-mail: rajeshparida@pradan.net

Source *: Vetetable promotion through entrepreneurship, LEISA India, September, 2026*

मराठी अनुवाद: लक्ष्मीकांत पडोळे